

УДК 271.222 (470+571): 94 (477) «18»

НАГЛЯД ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ПРАВОСЛАВНИХ СЕКТАНТІВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

SUPERVISION OF ORTHODOX SECTS IN UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE XIX CENTURY

Нагорний В.В.,

асистент кафедри правознавства

Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

У статті розглянуто діяльність системи органів нагляду за православним сектантством. Проаналізовано співпрацю світських і церковних властей у боротьбі з нетрадиційними релігійними організаціями православного спрямування. Автор дослідив механізм реалізації урядового курсу щодо сектантів в українських губерніях.

Ключові слова: православне сектантство, державний нагляд, нарадчі комітети, духовні консисторії, відступ від православної віри.

В статье рассмотрена деятельность системы органов надзора за православным сектантством. Проанализировано сотрудничество светских и церковных властей в борьбе с нетрадиционными религиозными организациями православного направления. Автор исследовал механизм реализации правительственного курса относительно сектантов в украинских губерниях.

Ключевые слова: православное сектантство, государственный присмотр, совещательные комитеты, духовные консистории, отступление от православной веры.

The article deals with the activities of the supervisory orthodox sectarianism. The cooperation of secular and ecclesiastical authorities in combating non-traditional religious organizations of Orthodox persuasion is analyzed. The author investigates the mechanism of government policy on the sectarians in Ukrainian provinces.

Key words: orthodox sectarianism, state supervision, consultation committees, spiritual consistory, deviation from the Orthodox Faith.

Постановка проблеми. Під державним наглядом розуміємо комплекс заходів, спрямованих на перевірку компетентними органами дотримання певними особами правил поведінки, встановлених державою. Малодослідженою на сучасному етапі залишається діяльність державних та церковних органів, до компетенції яких входив нагляд за розповсюдженням сектантських рухів на українських землях. Проблема ускладнюється відсутністю чіткого розмежування повноважень таких органів.

Стан дослідження. Окремі аспекти проблеми знайшли висвітлення в науковій літературі ХІХ-ХХ ст. Так, З. Перегудова дослідила становлення системи розшуку в Російській імперії, починаючи з правління

Олександра ІІІ [3]. Робота Е. Грекулова присвячена інквізиційним методам боротьби православної церкви із своїми релігійними супротивниками [4]. М. Чельцов розглянув діяльність православних місій серед населення Російської імперії [5]. Досить ґрунтовним є дослідження М. Варадінова, який простежив участь Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) у боротьбі з православними сектами [8]. Діяльність загальноімперської системи нагляду за розкольниками розробляла і Є. Бежан [10]. Однак варто констатувати факт відсутності в сучасній юридичній науці спеціального дослідження з окресленої проблематики, тому метою статті є аналіз механізму нагляду за діяльністю православних сектантів українських губерній Російської імперії в ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок прорахунків російських імператорів, сприяння місцевої влади сектантам українських губерній в XIX ст. вдалося розгорнути свою діяльність на значній території. Тому виникла потреба в нагляді й постійному контролі за православними сектами.

Структура управління справами, пов'язаними з розколом, складалася поступово, згідно із загальним процесом формування державного апарату. Одним із перших створених 8 вересня 1802 р. 8 міністерств, стало МВС. Його чиновники залучалися до розгляду справи в разі порушення релігійними вільнодумцями чинного законодавства. Але вже 21 лютого 1803 р. Олександр I зобов'язав представників МВС «не делаая насилия совести и не входя в розыскание внутреннего исповедания веры, не допускать никаких оказательств и отступлений от церкви и строго воспрещать всякие в том блазны не в виде ересей, но как нарушения общего благочиния и порядка» [2, с. 14].

Розкольники і сектанти як люди, неблагонадійні для держави і суспільства, потрапляли в поле зору таємних державних органів, створених для нагляду й інформування за політичними й релігійними інакодумцями на теренах імперії. Так, 5 вересня 1805 р. було створено Комітет для нарад у справах, членами якого стали представники МВС, міністерства військових та сухопутних справ і юстиції. Новостворений орган отримував дані про підозрілих людей і вживав заходів щодо їхнього затримання; припиняв розповсюдження шкідливих для авторитету держави й церкви чуток. Проіснувавши два роки, він припинив свою діяльність. Натомість заснували постійний Комітет охорони загальної безпеки. До сфери його компетенції належав і розгляд справ про образу особи імператора, діяльність заборонених законом зібрань, поширення «шкідливих» книг [3, с. 12-13].

У 1810 р. від МВС структурно виокремлюється Міністерство поліції, яке в 1819 р. знову ввійшло до його складу. Однак концентрація справ щодо сектантів у міністерстві простежується лише з 1823 р. До цього часу основним державним органом, що здійснював нагляд за розповсюдженням сектантства, залишався Святійший Синод [2, с. 12]. Новоствореному Міністерству поліції доручили всі справи внутрішньої безпеки країни, у тому числі боротьбу з поширенням різноманітних чуток, шпигунством; спостереження за політичним настроєм населення, масонськими ложами, релігійними сектами. На теренах українських губерній, крім названих поліцейських структур, діяла ще й «місія таємного контролю за станом умов краю», якою керував начальник військових поселень граф І. Вітте [3, с. 33].

З метою реорганізації й реформування в жовтні 1817 р. було створене Міністерство духовних справ і народної освіти, якому передали адміністративні функції Святійшого Синоду. Один із двох департаментів цього міністерства – Департамент духовних справ – мав опікуватись як християнськими, так й іншими конфесіями [1, с. 67].

Протягом першої половини XIX ст. поступово зростає роль МВС і особисто міністра в системі органів нагляду за православним сектантством. Із 1823 р. вироки кримінальних палат у справах сектантів не набували чинності без скріплення підписом міністра внутрішніх справ, у 1837 р. дія цих правил була поширена й на військові суди. З 1834 р. уже всі справи по розкольниках розглядалися без участі представників православної церкви, а потім надсилалися до МВС на затвердження; починаючи з 1840 р. поліцейське відомство монополізувало розгляд справ за участі сектантів [1, с. 45].

Протягом XIX ст. для боротьби із сектантами влада створювала таємні комітети із представників держави й церкви, що розглядали всі сектантські справи, пропонували заходи для зменшення кількості послідовників релігійного розколу. Першим кроком у цьому напрямку стало заснування у 1824 р. Секретного комітету по розкольниках і відступниках від православ'я. До його складу увійшли міністр внутрішніх справ, шеф жандармів, міністр державного майна, управляючі I та II відділеннями його імператорської величності канцелярії, обер-прокурор Святійшого Синоду [4, с. 645]. Створення такого органу ознаменувало початок негласної боротьби держави й церкви стосовно монопольного права на переслідування сектантів. Комітет міністрів 3 лютого 1825 р. постановив: «...щоб губернське керівництво в боротьбі із розповсюдженням сект діяло без участі духовної влади». Священники мали проповідувати, залучати відступників до православної віри, але «не повинні докладати зусиль для виявлення сектантів; використовуючи зручний випадок, могли «увещевать», а в розпорядженнях світської влади не брали ніякої участі» [5, с. 14].

З метою поєднати «дух терпимості з необхідними мірами суворості» 1825 р. було організовано діяльність Нарадчого комітету по розкольниках у Санкт-Петербурзі, а 1830 р. такий комітет розпочав роботу в Москві. Височайшим повелінням імператора 3 липня 1826 р. ліквідована й перетворена на III відділення власної його імператорської величності канцелярії Особлива канцелярія міністра внутрішніх справ, котра контролювала рух справ за участю сектантів [6, с. 134-135].

У 1838 р. уряд визнав корисним об'єднати зусилля єпархіального та губернського керівництва у справах щодо розкольників, сектантів та інших відступників від православ'я й поступово створювати Губернські нарадчі комітети там, де кількість старовірів і сектантів була найбільшою. За таких умов назріла необхідність збільшити в самому МВС кількість канцеляристів. Для цього в I відділенні канцелярії міністра, де розглядалися справи за участю сектантів, створили два «тимчасові столи», одному з яких доручили вести незакінчені до 1838 р. справи, іншому – нові кримінальні справи щодо розкольників [7, с. 353-355].

Невизначеність компетенції секретних комітетів спонукала губернаторів звертатися до вищих органів влади із проханнями роз'яснити порядок їхнього створення й організації роботи. 17 березня 1839 р. Чернігівський, Полтавський та Харківський генерал-губернатор просив імператора розтлумачити, чи можна допускати до участі в діяльності Секретного нарадчого комітету міста Чернігова сектантів, старовірів, представників неправославних віросповідань. На це імператор дав відповідь, що такі проблеми слід вирішувати в кожному конкретному випадку, а попередні рішення про різноплановий склад комітету будуть сприяти зверненню зайвої уваги громадськості [8, с. 142].

13 січня 1846 р. за повелінням імператора Секретний нарадчий комітет був створений у місті Харкові [9, с. 312]. Головну мету функціонування таких органів сформулювали досить неконкретно: «... дать решениям сего рода дел более взаимной одного с другим сообразности и точности, чтобы при соблюдении безвредной терминологии, по возможности, направит их к сближению с Церковью» [5, с. 131]. Це призвело до необгрунтованого розширення компетенції Секретних нарадчих комітетів. Сюди надходили всі справи про розкол, виносилися вироки, тобто фактично йшло-

ся про узурпацію функції судового та поліцейського контролю.

Діяльність таких комітетів повинна була сприяти посиленню жорсткості урядових заходів проти сектантів і сфокусувати увагу місцевої адміністрації на цьому завданні. Але перевірки діяльності цих органів виявляли кадрові і фінансові проблеми їхнього функціонування. З точки зору Є. Бежан, основною причиною цього був особовий склад комітетів. Жандарми, як представники монарха в губернії, не підпорядковувалися місцевій владі й були покликані обмежити свавілля останньої при вирішенні «сектантської проблеми». Для духовенства участь у роботі таких комітетів була єдиною можливим способом вплинути на вироблення конфесійної політики. За таких умов значно обмежувалися повноваження губернаторів, які не докладали значних зусиль для підтримки їхньої роботи [10, с. 125].

За пропозицією міністра внутрішніх справ 11 жовтня 1853 р. імператор повелів ліквідувати III відділення Департаменту загальних справ МВС [318, с. 414]. Натомість 1 січня наступного року заснували Особливий секретний комітет для перегляду законодавства по розкольниках, який дублював діяльність Секретного комітету 1824 р., але був покликаний виробити термінові заходи для попередження поширення опозиції православної церкви [5, с. 78].

На виконання заходів, затверджених 10 червня 1853 р. щодо сектантів, Микола I повелів для розгляду справ за їхньою участю створити при МВС ще й Особливе тимчасове управління із невеликої кількості чиновників. Цей орган мав підпорядковуватися міністру внутрішніх справ і очільнику канцелярії Святійшого Синоду. Особливе тимчасове управління складалося з 5 чиновників – представників МВС та духовного відомства [11, с. 410].

11 листопада 1855 р. імператор наказав ліквідувати створене в 1853 р. при МВС Особливе тимчасове управління [12, с. 433]. 7 лютого 1856 р. «мненієм» Державної ради постановлено: відновити при департаменті загальних справ МВС діяльність III відділення для контролю за злочинами та проступками проти православної віри. Під грифом «таємно» цю інформацію надіслали губернаторам [7, с. 436-437].

Спробою чітко визначити компетенцію Особливого секретного комітету був височайший указ 1858 р. Імператор обмежив її розглядом загальних урядових заходів, які не повинні носити примусовий характер. Його члени мали слідувати за тим, щоб усі справи про сектантів вирішувалися належним шляхом: щодо удосконалення законодавства – у Державній раді, а потім – в Комітеті міністрів, судові справи – у судових інстанціях, адміністративні справи важливого значення – у Комітеті міністрів. Комітет стежив і за тим, щоб МВС надрукувало історію розколу, збірку постанов щодо сектантів, а також створило документ-інструкцію для духовної та цивільної влад щодо порядку вчинення дій із сектантами [7, с. 460].

Органами, що втілювали урядовий курс щодо сектантів на місцях, були губернатори та губернські правління. Відповідно до «Постанови про губернії» 1775 р., губернське правління було органом влади, «звідки здійснюється керівництво в силу законів... всією губернією» [6, с. 232], а намісник чи губернатор лише його очолював. Усі виконавчі справи вирішувала канцелярія губернського правління. У першій чверті XIX ст. її структурою була нестабільною: підрозділами були експедиції, відділення, столи [10, с. 129-130]. Якщо перше

відділення канцелярії вирішувало загальні адміністративні справи губернії, то через друге відділення губернатор керував поліцією губернії.

Поряд з цивільними органами влади в боротьбу з сектантством активно включалося духовенство. За Миколи I керівництво єпархією знаходилося в подвійному підпорядкуванні – обер-прокурора Святійшого Синоду і губернатора. Для цього кордони єпархій були змінені таким чином, щоб вони збігалися з губернськими. Єпархіальні архієреї перетворювалися в помічників губернаторів у боротьбі із сектантами.

Важливим органом контролю за поширенням сектантства були духовні консисторії, що мали досить широку компетенцію. Очолювали такі органи єпископи, архієпископи чи митрополит. Консисторія підпорядковувалася лише керівникові єпархії, Святійшому Синоду та імператорові. Важливою віхою в інституційному становленні цього церковно-державного органу став «Статут духовних консисторій», підписаний імператором 27 березня 1841 р. Згідно з його 1 статтею духовна консисторія – це «присутственне место», через яке під керівництвом єпархіального архієрея здійснювалося управління і духовний суд у помісних межах православної церкви єпархіального управління [14, с. 12].

Положення розділу II згаданого статуту «Про охорону та розповсюдження віри» були спрямовані на забезпечення єдності православної церкви. На єпархіальних архієреїв покладався обов'язок слідувати «щоб істини православної церкви служителями її і православними християнами сповідувалися належним чином» [14, с. 23-25].

Відповідно до статті 15 статуту, особливу увагу необхідно було звернути на дотримання таємниці сповіді й причастія [14, с. 32]. Згідно зі статтею 20 «Зводу статутів про попередження та припинення злочинів», православний зобов'язувався раз у рік причаститися і сповідуватися [15, с. 233]. У всіх приходських церквах велися сповідні розписи, які фіксували факт виконання кожним православним християнського обов'язку, передавалися в консисторію. На мирян покладався обов'язок щорічно приводити на сповідь дітей, починаючи із семирічного віку. За недотримання цих правил могли застосувати кримінальну відповідальність [15, с. 234].

Статті 23 статуту і 38 «Зводу статутів про попередження та припинення злочинів» забороняли вихід із православної віри в іншу християнську конфесію. Для осіб, які ухилялися від православної віри або примушували дружину чи дітей прийняти іншу віру, статті 24 статуту і 40 «Уложення про покарання кримінальні та виправні» передбачали кримінальну відповідальність. Єпархіальне керівництво повинно було доповідати про такі випадки Святійшому Синоду [16, с. 3]. З особою, яка «постраждала» від такого «совращенія» проводили бесіду з метою повернення до православ'я. Якщо вона була безуспішною, духовне керівництво сповіщало про такі випадки губернське правління чи прокуратуру окружного суду для початку слідства [15, с. 635].

Єпархіальне керівництво було зобов'язане не допускати вірян до «псевдохристиянських» обрядів і припиняти в разі виявлення такі дії. Якщо діяльність релігійних лідерів справляла значний вплив на православних, то єпархіальний архієрей повинен був сповістити про це губернатора, а в особливих випадках – безпосередньо Святійший Синод [14, с. 41-42].

Місцеві священики доповідали про розповсюдження православних сект у своїх приходах єпархіальному архієрею з описом вжитих заходів з охорони православ-

них від поширення єретичних ідей [14, с. 43]. Стаття 21 статуту передбачала порядок реагування представниками духовенства та місцевої влади в разі виходу православного з віри. Насамперед місцеві священники повинні були переконати сектанта в хибності його поглядів. За необхідності така бесіда проводилася єпархіальним керівництвом, у разі потреби – особисто архієреєм у присутності губернатора. Сектант, який повертався до православ'я, не підлягав юридичній відповідальності [14, с. 49].

Висновки. Нагляд за діяльністю православних сектантів був важливим стратегічним напрямом конфесійної політики Російської імперії упродовж XIX ст. Розробкою заходів контролю за поширенням сектантства займалися Комітет міністрів, Державна рада, МВС, Святійший Синод. Упродовж XIX ст. держава, конкуруючи із православною церквою, намагалася узурпувати право контролю над православними сектантами. Таке прагнення реалізовувалося через посилення бюрократичної системи, що призвело до створення громіздкого державного апарату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Министерская система в Российской империи : к 200-летию образования министерств в России. – М. : РОСПЭН, 2007. – 920 с.
2. Министерство Внутренних Дел. Исторический очерк. – СПб. : Типогр. МВД, 1901. – 221 с.
3. Перегудова З. И. Политический сыск России (1880–1917 гг.) / З. И. Перегудова. – М. : РОССПЭН, 2000. – 391 с.
4. Чельцов М. О расколе, сектантстве и миссии по данным статистики / М. Чельцов // Миссионерское обозрение. – 1902. – № 4. – С. 644–654.
5. Грекулов Е. Ф. Православная инквизиция в России / Е. Ф. Грекулов. – М. : Наука, 1964. – 168 с.
6. Ливанов Ф. Раскольники и острожники : очерки и рассказы : в 4 т. Т. 1 / Ф. Ливанов – 4-е вид. – СПб. : Тип. М. Хана, 1873. – 598 с.
7. Собрание постановлений по части раскола. Постановления Министерства внутренних дел. Т. 1. – Лондон, 1863.
8. Варадинов Н. История Министерства Внутренних дел / Н. Варадинов. – СПб., 1863. – Т. 8. История распоряжений по расколу. – 256 с.
9. Высочайшее повеление «Об открытии в Харькове Секретного Совещательного Комитета» от 13 января 1846 года // Собрание постановлений по части раскола. – Лондон, 1863. – Т. 1. – С. 312.
10. Бежан Е. М. Конфессиональная политика государства и церкви в отношении старообрядцев и русских сектантов Западной Сибири в первой половине XIX века : дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / Евгения Михайловна Бежан ; Омский гос. пед. ун-т. – Омск, 2008. – 212 с.
11. Высочайшее повеление «Об учреждении временного управления для производства дел о раскольниках» от 21 июня 1853 года // Собрание постановлений по части раскола. – Лондон, 1863. – Т. 1. – С. 410–411.
12. Высочайшее повеление «Об упразднении учрежденного в 1853 году при Министерстве внутренних дел особого Секретного Управления по делам раскольников» от 11 ноября 1855 года // Собрание постановлений по части раскола. – Лондон, 1863. – Т. 1. – С. 433.
13. Пругавин А. С. Религиозные отщепенцы. Очерки современного сектантства / А. С. Пругавин. – Вып. I. – СПб., 1906.
14. Устав Духовных Консисторий. – СПб. : Синод. Типогр., 1843. – 99 с.
15. Свод уставов о предупреждении и пресечении преступлений // Собрание законодательства Российской империи. Т. XIV. – М., 1903.
16. Русские рационалисты. Субботники, духоборцы, молокане, штундисты // Вестник Европы. – 1881. – Т. IV, июнь. – С. 272–323.